

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 13 (2020)

Η Βιοηθική και ο γενναίος, νέος κόσμος

Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης

doi: [10.12681/ethiki.25962](https://doi.org/10.12681/ethiki.25962)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πρωτοπαπαδάκης Ε. Δ. (2021). Η Βιοηθική και ο γενναίος, νέος κόσμος. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (13), 7–12. <https://doi.org/10.12681/ethiki.25962>

Η Βιοηθική και ο γενναίος, νέος κόσμος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ
Προσκεκλημένος Επιμελητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
<https://orcid.org/0000-0001-7502-3117>

Abstract: Οι άνθρωποι επιλέγουμε τις ενασχολήσεις μας είτε *παίζοντες*, είτε *σπουδάζοντες*¹ – δηλαδή, είτε επειδή μας σαγηνεύουν κάποια αντικείμενα, είτε διότι η ανάγκη μας επιβάλλει να εγκύπτουμε σε αυτά. Ενίοτε, όχι πολύ συχνά, η σαγήνη συναντάται με την ανάγκη, και η σύμπτωσή τους γεννά πεδία σπάνιας γονιμότητας – αυτή είναι η περίπτωση της Βιοηθικής. Στο σύντομο αυτό δοκίμιο θα σκιαγραφήσω τους λόγους οι οποίοι επιβάλλουν σήμερα την ενασχόλησή μας με την Βιοηθική, ενώ, παράλληλα, φιλοδοξώ να μεταφέρω λίγη από την γοητεία που αυτή ασκεί σε όποιον έρχεται σε επαφή μαζί της.

Keywords: Βιοηθική; Ολοκαύτωμα; ανθρώπινα δικαιώματα; ηθική τύχη; επεξεργασία γονιδιώματος; γονιδιακή δεξαμενή; επιστήμες της ζωής

Όταν πριν από περίπου δεκαπέντε χρόνια ολοκλήρωσα τη διδακτορική μου διατριβή με θέμα την περί την ευθανασία ηθική συζήτηση στο πλαίσιο της Βιοηθικής², έπρεπε διαρκώς να εξηγώ στον εκάστοτε συνομιλητή μου – τότε αλλά και για πολύ καιρό μετέπειτα – τι είναι αφ’ ενός η ευθανασία και, αφ’ ετέρου, η Βιοηθική. Συχνά έπρεπε να διευκρινίζω, επίσης, ότι δεν είμαι γιατρός ή βιολόγος, αλλά πως ασχολούμαι με τη φιλοσοφία. Σήμερα πλέον ελάχιστοι με ρωτούν – για την ακρίβεια, πάνε χρόνια από την τελευταία φορά. Η Βιοηθική – ειρήσθω εν παρόδω, και η ευθανασία – έχουν ήδη μπει στη ζωή μας για τα καλά. Μάλιστα, οι πλέον ενδιαφέρουσες συζητήσεις στον χώρο της Ηθικής συνολικά – αλλά και οι πλέον έντονες – αφορούν πια σχεδόν αποκλειστικά τη Βιοηθική.

I. Εισαγωγή

Οι άνθρωποι επιλέγουμε τις ενασχολήσεις μας είτε *παίζοντες* είτε *σπουδάζοντες*³ – δηλαδή, είτε επειδή μας σαγηνεύουν κάποια αντικείμενα είτε διότι η ανάγκη μας επιβάλλει να εγκύπτουμε σε αυτά. Ενίοτε, όχι πολύ συχνά, η σαγήνη συναντάται με την ανάγκη, και η σύμπτωσή τους γεννά πεδία σπάνιας γονιμότητας – αυτή είναι η περίπτωση της Βιοηθικής. Στο σύντομο αυτό δοκίμιο θα σκιαγραφήσω τους λόγους οι οποίοι επιβάλλουν σήμερα την ενασχόλησή μας με τη Βιοηθική, ενώ, παράλληλα, φιλοδοξώ να μεταφέρω λίγη από τη γοητεία που αυτή ασκεί σε όποιον έρχεται σε επαφή μαζί της.

Η ραγδαία πρόοδος στις λεγόμενες επιστήμες της ζωής – την ιατρική, τη βιοϊατρική, τη βιοτεχνολογία, τη γενετική, τη βιολογία – και τα αντίστοιχα τεχνολογικά επιτεύγματα δίνουν σταδιακά υπόσταση με εκθετικά αυξανόμενη ταχύτητα σε έναν νέο, γενναίο κόσμο, στον οποίον οι άνθρωποι διαθέτουν καινοφανείς δυνατότητες διαχείρισης και ελέγχου του γεγονότος της ζωής από την αρχή της έως και το τέλος της, αλλά και σε πολλές από τις ενδιάμεσες πτυχές της. Όσο εντονότερα καθίσταται απτή η νέα αυτή πραγματικότητα, τόσο πιο αδρόι προδιαγράφονται οι κίνδυνοι που παρακολουθούν τα αδιαμφισβήτητα και σχεδόν εξωτικά ωφελήματα που αυτή προοιωνίζεται – κίνδυνοι καινοφανείς, τους οποίους γεννούν οι – εξίσου καινοφανείς – επιλογές που σήμερα μας είναι διαθέσιμες, αλλά και κίνδυνοι με τους οποίους ήδη έχουμε αναμετρηθεί κατά το παρελθόν, όμως πλέον είτε έχουν καταστεί περισσότερο ανάγλυφοι είτε έχουν λάβει εντελώς διαφορετική μορφή από αυτήν που είχαν. Πέρα και πάνω από όλα αυτά, η εποχή της βιοτεχνολογίας αμφισβητεί με σφοδρότητα τις έννοιες και τα αξιακά συστήματα βάσει των οποίων έως πρότινος αντιλαμβανόμασταν τον εαυτό μας και διαμορφώναμε τις σχέσεις μας με τους άλλους: η ζωή έχει παύσει προ πολλού να αποτελεί απροϋπόθετο συμβάν *ανάδουσης*, αφού πλέον μπορεί να *σχεδιασθεί* και να *παραχθεί* – από *θαύμα* έχει μετουσιωθεί σε *επίτευγμα*⁴. Ο θάνατος διατηρεί ακόμη αρκετό από το μυστήριο που ανέκαθεν τον περιέβαλε, όμως η επικράτειά του δείχνει να μην είναι απολύτως απρόσβλητη σε παρεμβάσεις – σήμερα η ζωή μπορεί χάρη στην επιστημονική πρόοδο και τα επιτεύγματα της τεχνολογίας να παραταθεί πέραν των ορίων που μισό αιώνα ωρτίτερα θεωρούνταν φυσικά⁵. Η συμπεριφορά, οι ηθικές επιλογές και ο χαρακτήρας, άχρι τούδε εξαρτημένα σε ιδιαίτερος σημαντικό βαθμό από τη γονιδιακή τυχαιότητα και τη συγκυρία εντός της οποίας η μοίρα ρίχνει κάθε έναν από εμάς, πλέον φαίνεται πως μπορούν να ελεγχθούν σε μεγάλο βαθμό χάρη στη γενετική μηχανική αφ' ενός⁶, και στην παρέμβαση στην χημική ιδιοσυστασία του οργανισμού μας αφ' ετέρου. Στο πλαίσιο που ορίζουν τα παραπάνω, τα ιδεολογήματά μας ενίοτε φαντάζουν ανεπαρκή και τα αξιακά μας συστήματα παρωχημένα: η δυνατότητα της επί μακρόν διατήρησης σε κατάσταση μη αναστρέψιμου κώματος ενός σαρκίου φαίνεται να χλευάζει εξ ίσου την επιταγή «ου φονεύσεις», όσο και την καταδίκη της ευθανασίας από όσους ασπάζονται την καντιανή ηθική παράδοση⁷.

II. Ο γενναίος, νέος κόσμος

Το σκηνικό μέσα στο οποίο οφείλουμε να οργανώσουμε τη ζωή μας και τις κοινωνίες μας είναι καινούργιο, *άλλης τάξεως*, σε σχέση με οτιδήποτε έχει γνωρίσει το είδος μας κατά το παρελθόν. Και, όπως κάθε τι καινοφανές, το σκηνικό στην πρώτη φάση της εκδίπλωσής του, αυτήν που σήμερα διανύουμε, φαντάζει συγκεχυμένο και απαιτεί κάποιου είδους διευθέτηση, ώστε οι ελπίδες που το συνοδεύουν να γίνουν πραγματικότητα και οι κίνδυνοι που το σκιάζουν να μείνουν απλές ανησυχίες και να ξεθωριάσουν. Αυτό είναι το έργο της Βιοηθικής: η κατανόηση, η διευθέτηση και η βελτιστοποίηση αυτού του νέου κόσμου που είναι ήδη εδώ – και, μάλιστα, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, προτού αυτός παγιωθεί και λάβει την τελική του μορφή. Έως τώρα το είδος μας συνήθιζε πρώτα να δοκιμάζει στην πράξη τις νέες

επιλογές που η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος κάθε φορά του προσέφερε, και κατόπιν να συζητά εάν αυτές αρμόζει να είναι διαθέσιμες – κλασικό παράδειγμα η ρίψη της πυρηνικής βόμβας στη Χιροσίμα. Σε ό,τι, όμως, αφορά τα ζητήματα με τα οποία απασχολείται η Βιοηθική, η συζήτησή τους προηγείται της πρόκρισης της όποιας επιλογής – κλασικό παράδειγμα η κλωνοποίηση ανθρώπων. Υπό την έννοια αυτή η Βιοηθική αποτελεί απότοκο – αλλά και απτή απόδειξη – της σχετικής ηθικής ενηλικίωσης του είδους μας.

III. Ο παλαιός, όχι τόσο γενναίος κόσμος

Η ενηλικίωση αυτή δεν υπήρξε ανώδυνη – αντιθέτως, ο ζόφος, η φρίκη και η απόγνωση που τη σημάδεψαν υπερβαίνουν την πλέον μοχθηρή φαντασία. Ο 20^{ος} αιώνας είδε *τουλάχιστον* τρία ολοκαυτώματα – τρία είναι αυτά που συζητούμε, ωστόσο υπάρχουν και ορισμένα όχι τόσο γνωστά: πλάι στα στρατόπεδα θανάτου του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, τη Hiroshima και το Nagasaki, αν κοιτάξει κανείς προσεκτικά θα εντοπίσει, μεταξύ άλλων, τη γενοκτονία των Herero στο τότε αποικιακό κράτος της Νοτιοδυτικής Αφρικής (της σημερινής Ναμίμπια) κατά τις αρχές του αιώνα⁸, τη γενοκτονία των Αρμενίων⁹, το *Aardakh*, τη γενοκτονία των Τσετσένων και των Ingush στον Βόρειο Καύκασο αμέσως μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁰, η οποία εντός τεσσάρων ετών, από το 1944 έως το 1948, αφάνισε το ήμισυ του πληθυσμού τους, και περισσότερο από όλα, το άγνωστο αλλά απόκοσμα μακάβριο Jasenovac, το στρατόπεδο θανάτου των Ustaše, στο οποίο εξοντώθηκε μεθοδικά μη δυνάμενος να εκτιμηθεί αριθμός¹¹ Σέρβων, Εβραίων και Ρομά, χωρίς να χρησιμοποιηθούν μηχανικά μέσα, παρά μόνον εργαλεία: μαχαίρια, σφυριά και τσεκούρια¹².

Είναι προφανές πως το είδος μας, παρότι αδιαμφισβήτητα νομιμοποιείται να καυχάται για τα अपαράμιλλα επιτεύγματά του στην επιστήμη, τη γνώση, την τεχνολογία, όταν η συζήτηση περνά στην ηθική του πρόοδο δεν του επιτρέπεται παρά να σιωπά. Η διττή αυτή πραγματικότητα, μάλιστα, προοιωνίζεται ζοφερό μέλλον: ένα νήπιο που παίζει με χειροβομβίδες δεν μπορεί να προσβλέπει σε κάτι περισσότερο από την καλή του τύχη. Η ανισορροπία μεταξύ δυνατοτήτων και ικανότητας διαχείρισης των δυνατοτήτων αυτών στη σκέψη ορισμένων καθιστά το είδος μας ακατάλληλο για οποιοδήποτε μέλλον¹³. Αποστολή της Βιοηθικής είναι να βελτιώσει στο μέτρο των δυνάμεών της – ή, στον βαθμό που θα της το επιτρέψουμε – τη στρεβλή αυτή εικόνα και, μαζί, τις προοπτικές του είδους μας. Όλα τα παραπάνω, βεβαίως, δίνουν στο έργο της Βιοηθικής τον χαρακτήρα του *αρνητικού ή αποτροπαϊκού*, εκείνου, δηλαδή, που αποσκοπεί στην αποσόβηση *οικείων κακών*. Παρότι το πλέον προβεβλημένο προς ώρας πρόσωπο της Βιοηθικής, αυτό δεν είναι το μόνο.

IV. Ένας κόσμος μέσα στον οποίο θα αξίζει να ζούμε

Πέραν των προφανών κινδύνων, η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος φέρνει μαζί της και ελπίδες. Αυτό ισχύει ιδίως σε ό,τι αφορά τις λεγόμενες επιστήμες της ζωής, αφ' ενός διότι εκεί κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια έχουν πράγματι επέλθει κοσμογονικές αλλαγές, αφ' ετέρου διότι αυτές αγγίζουν περισσότερο και ευκολότερα τις προσδοκίες μας, αφού υπόσχονται το μέγιστο στο οποίο θα μπο-

ρούσε ένας θνητός να προσβλέπει, την άρση της φυσικής αδικίας – τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα ο Bernard Williams και ο Thomas Nagel ενεπλάκησαν σε έναν ιδιαίτερα γόνιμο διάλογο γύρω από μια έννοια που θα φάνταζε ενδεχομένως ακατανόητη στον Immanuel Kant, αυτήν της *ηθικής τύχης*¹⁴. Το πνεύμα της σκέψης αμφοτέρων είναι πως, σε πείσμα των μεγάλων φιλοσόφων του παρελθόντος, η ηθική και η ηθικότητα δεν προσφέρονται εξ ίσου σε όλα τα έλλογα όντα δυνάμει και μόνον της έλλογης φύσης αυτών, και τούτο διότι η πρόσβαση σε αμφοτέρες παρεμποδίζεται από απτά δεδομένα που αρνούνται να υποκύψουν στην παντοδυναμία του λόγου, όπως, για παράδειγμα, την γονιδιακή ιδιοσυστασία. Ο Cesare Lombroso είχε ήδη καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα στις αρχές του αιώνα: Οι κανόνες του παιχνιδιού δεν είναι ίδιοι για όλους, και δεν ξεκινούμε όλοι από την ίδια αφετηρία, αφού το γονιδίωμα ορισμένων εξ ημών είναι τόσο και με τέτοιο τρόπο βεβαρυμμένο, ώστε η όποια περί την ηθική συζήτηση να φαντάζει εξεζητημένη¹⁵. Ο Nagel, μάλιστα, κάνει ρητώς λόγο για *καταστατική* (constitutional) ηθική τύχη, και τα ευρήματα της γενετικής σήμερα μάλλον τον επιβεβαιώνουν: το λεγόμενο γονίδιο-πολεμιστής¹⁶, το οποίο θεωρείται υπεύθυνο για ποικίλες εκδηλώσεις αντικοινωνικής συμπεριφοράς, αδιαφορεί πλήρως για τις επιταγές του λόγου. Για ορισμένους συνανθρώπους μας, συνεπώς, η ηθική αστοχία δεν οφείλεται στο γεγονός ότι αποτυγχάνουν να εντοπίσουν είτε τη μεσότητα είτε τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια, ή αυτό που επιτάσσει το καθήκον, αλλά σε ένα ζευγος χρωμοσωμάτων χαμένο κάπου στη χαώδη διπλή έλικα του DNA τους. Στις μέρες μας, ωστόσο, η άρση της φυσικής αδικίας φαίνεται πως είναι εφικτή.

Η μέθοδος στοχευμένης επεξεργασίας του γονιδιώματος (targeted gene editing) CRISPR/CAS-9 υπόσχεται – ή, μάλλον, έχει ήδη αποδείξει πως μπορεί – να αποκαταστήσει την αδικία, αντικαθιστώντας το γονίδιο που ευθύνεται για την εν λόγω αβελτηρία – αλλά και για οποιαδήποτε άλλη – με ακρίβεια, επιτυχία, και χαμηλό κόστος, γεγονός που θα καταστήσει την παρέμβαση προσιτή σε όλους. Σε περιπτώσεις όπως αυτές, ο ρόλος της Βιοηθικής δεν είναι να θέσει τα όρια πέραν των οποίων οφείλουμε να μην κινηθούμε, αλλά να υποδείξει τρόπους ώστε να μεγιστοποιηθεί το όφελος και να ελαχιστοποιηθεί ο όποιος κίνδυνος – εν προκειμένω να αποτραπεί μεταξύ των άλλων η απίσχναση της γονιδιακής δεξαμενής του είδους μας.

V. Όχι μόνον Ηθική, αλλά πρωτίστως Ηθική

Είναι εφικτή η ευόδωση του έργου της Βιοηθικής; Προφανώς ναι, παρότι ήκιστα ευχερής. Εάν η Βιοηθική επιθυμεί να διατηρεί τις ελπίδες που διαθέτει να επιτύχει τους σκοπούς της, οφείλει πρωτίστως και κυρίως να παραμείνει πιστή στη φύση τους. Με άλλα λόγια, οφείλει αφ' ενός να αποφύγει να καταλήξει *μόνον* ηθική συζήτηση, και αφ' ετέρου να παραμείνει κυρίως ηθική συζήτηση. Η Βιοηθική, βλέπετε, από τη φύση της αποτελεί σημείο ώσμωσης και συνεργασίας ποικίλων επιστημονικών κλάδων, οι οποίοι τής είναι όλοι απαραίτητοι: χρειάζεται την ιατρική και τη βιολογία, τη γενετική και τη φαρμακολογία, τη νομική και τη θεολογία, την κοινωνιολογία και την ηθική. Εάν κάποιος από τους κλάδους αυτούς αποκλείεται ή υστερεί, το έργο

της Βιοηθικής καθίσταται δυσχερές ή και αδύνατον. Πώς μπορεί, φέρ' ειπείν, να διαχειρισθεί ο νομικός – αλλά και ο ηθικός φιλόσοφος – το ζήτημα της ευθανασίας, εάν δεν διαθέτει έναν επαρκή και τεκμηριωμένο ορισμό του θανάτου από τον χώρο της ιατρικής – εάν δεν γνωρίζει, επί παραδείγματι, εάν το μη αναστρέψιμο κώμα συνιστά *ζωή* και δη *ανθρώπινη*; Πώς θα συζητήσουμε τη δυνατότητα κλωνοποίησης ανθρώπων χωρίς να γνωρίζουμε από τους βιολόγους και τους γενετιστές εάν μέσω αυτής θα δημιουργούνται πράγματι *πανομοιότυπα αντίγραφα* ενός υπάρχαντος ή υπάρχοντος ανθρώπου; Η Βιοηθική έχει σχεδιασθεί εξ αρχής ως διεπιστημονικό πεδίο, και μόνον ως τέτοιο μπορεί να είναι χρήσιμη και να παράγει αποτελέσματα. Εντούτοις, όσο και εάν η απαίτηση της διεπιστημονικότητας παρακολουθεί αναπόδραστα τη Βιοηθική, αυτή δεν παύει πάντοτε να παραμένει κυρίως και πρωτίστως Ηθική. Και τούτο διότι σε ό, τι αφορά τις επιστήμες της ζωής – και ανεξαρτήτως της ιδιαιτερότητας του εκάστοτε προς συζήτηση θέματος – το ζητούμενο στο τέλος πάντοτε είναι εάν κάτι *πρέπει* να επιδιωχθεί και να εφαρμοσθεί, ή όχι. Και τούτο, ως κατ' εξοχήν ηθικό ερώτημα, απαιτεί από εμάς να προκρίνουμε μια ηθική επιλογή μεταξύ των προσφερομένων, κάτι που είναι αδύνατον να επιτευχθεί επί οιασδήποτε άλλης βάσης πέραν εκείνης της εκτίμησης της ιδιαίτερης ηθικής αξίας κάθε μίας από τις διαθέσιμες επιλογές.

VI. Ένα αισιόδοξο υστερόγραφο

Οι γενναίοι καινούργιοι κόσμοι χρειάζονται καλοσχεδιασμένα όργανα πλοήγησης, εάν κάποιος επιθυμεί να μην εμπιστευθεί την πορεία του *μόνον* στις διαθέσεις της τυχαιότητας. Το είδος μας κατά το παρελθόν πολλές φορές – καλύτερα, όλες τις φορές – επέδειξε σε ανάλογες περιστάσεις ιδιότυπη εφηβική προπέτεια, και αυτή η απερισκεψία έγινε η αιτία ορισμένων εκ των μελανοτέρων στιγμών της ιστορίας μας. Είναι ελπιδοφόρο το γεγονός πως σήμερα δείχνουμε σταθεροί στην απόφασή μας να σχεδιάσουμε εκ των προτέρων την πορεία μας διά μέσου του κυκεώνα που συνθέτουν τα επιτεύγματα της βιοτεχνολογίας, της βιοϊατρικής, της γενετικής και των συναφών με αυτές επιστημών εμπιστευόμενοι την καλύτερη πυξίδα που διαθέτουμε, τη Βιοηθική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί συμπληρωμένη εκδοχή του Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης, «Γιατί Βιοηθική; Editorial,» *Βιοηθικά* 4, no. 1 (2018): 2-4.
2. Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης, *Η Ευθανασία απέναντι στην Σύγχρονη Βιοηθική*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.
3. Η διάκριση ερασιμένη από τον Ξενοφώντα, *Απομνημονεύματα*, Δ' 1. Ωστόσο, ιδίως σε ό,τι αφορά το φιλοσοφικό ενέργημα, η παιδιά ανταγωνίζεται τη σπουδή διαχρονικά, αμφοτέρως εξ ίσου γόνιμες και λυσιτελείς «τοῖς συνδιατρίβουσι».
4. Βλέπε, μεταξύ άλλων, Robert Boyle and Julian Savulescu, “Ethics of Using Preimplantation Genetic Diagnosis to Select a Stem Cell Donor for an Existing Person”, *British Medical Journal* 323 (2001): 1240-1243, M. Spriggs and Julian Savulescu, “Saviour Siblings”, *Journal of Medical Ethics* 28 (2002): 289 και Evangelos D. Protopapadakis, *From Dawn till Dusk: Bioethical Insights into the Beginning and the End of Life*, Logos Verlag, Berlin, 2019, pp. 75-106.

5. Brad Partridge and Wayne Hall, “The Search for Methuselah. Should We Endeavour to Increase the Maximum Human Lifespan?”, *EMBO Reprots* 8, no. 10 (2007): 888-891.
6. Julian Savulescu and Ingmar Persson, “Moral Enhancement, Freedom, and the God Machine”, *Monist* 95, no. 3 (2012): 399-442 – μεταφρασμένο στην ελληνική από τη Δήμητρα Βαγενά ως “Ηθική Ενίσχυση, Ελευθερία και το Μηχάνημα του Θεού”, *Conatus – Journal of Philosophy* 2, no. 2 (2017): 9-31.
7. Για μια καλή κριτική των σχετικών θέσεων του Kant βλέπε Iain Brassington, “Killing People: What Kant Could Have Said about Suicide and Euthanasia but Did Not”, *Journal of Medical Ethics* 32, no. 10 (2006): 571-574.
8. Jürgen Zimmerer, “Colonial Genocide: The Herero and Nama War (1904-8) in German South West Africa and Its Significance”, in *The Historiography of Genocide*, ed. D. Stone, Palgrave Macmillan, London, 2008.
9. Βλέπε Uğur Ümit Üngör, “The Armenian Genocide, 1915,” in *The Holocaust and Other Genocides: An Introduction*, ed. Maria van Haperen, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2012, pp. 45-72.
10. Βλέπε Moshe Gammer, *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, PA: University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 2006.
11. Ορισμένες εκτιμήσεις, οι οποίες, πάντως, αμφισβητούνται έντονα, ανεβάζουν τον αριθμό των δολοφονηθέντων στο Jasenovac στους 1.000.000, όταν στο Auschwitz, συγκριτικά, θανατώθηκαν περί τους 1.100 έγκλειστοι.
12. Βλέπε Gideon Greif, *Jasenovac - Auschwitz of the Balkans: Ustasha Empire of Cruelty*, Knjiga komerc, Beograd, 2018, Michele Frucht Levy, “The Last Bullet for the Last Serb? The Ustasa Genocide against Serbs: 1941-1945” in *Crimes of State Past and Present Government-Sponsored Atrocities and International Legal Responses*, ed. David M. Crowe, Routledge, London and New York, 2011, pp. 54-84 και Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941–1945*, NJ: Transaction Publishers, Piscataway, 2013, pg. 135.
13. Βλέπε Ingmar Persson and Julian Savulescu, *Unfit for the Future: The Need for Moral Enhancement*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
14. Βλέπε Bernard Williams, *Moral Luck*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981 και Thomas Nagel, “Moral Luck” in *Mortal Questions*, ed. Thomas Nagel, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, pp. 24-38.
15. Cesare Lombroso, *The Criminal Man*, briefly summarized by his daughter Gina Lombroso Ferrero, with an introduction by Cesare Lombroso, G. P. Putnam’s Sons, New York and London, 1911.
16. Βλέπε, μεταξύ άλλων, Venki Ramakrishnan and R. S. Akram Husain, “MAOA Gene Associated with Aggressive Behavior in Humans,” *Journal of Down Syndrome & Chromosome Abnormalities* 3, no. 1 (2007): 120 και Grant Gillett and Armon J. Tamatea, “The Warrior Gene: Epigenetic Considerations,” *Critical Studies of Contemporary Biosciences* 31, no. 1 (2012): 41-53.